

במעבה ההר

כתב עת חצי־שנתי
לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר
ולחקר חללים תת-קרקעיים

גיליון 10 / מס' 2 / סתיו 2020 (אלול תש"ף)

עורכים

אהרן טבגר | זהר עמר

עורך משנה

עמיחי שוורץ

חברי המערכת

פרופ' יואל אליצור	האוניברסיטה העברית; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל	אוניברסיטת בר־אילן
ד"ר אייל ברוך	אוניברסיטת בר־אילן
פרופ' עמוס פרומקין	המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים
פרופ' יצחק שי	אוניברסיטת אריאל בשומרון

במעכה ההר

כתב עת אקדמי שפיט, המתפרסם באופן קבוע פעמיים בשנה

החוג ללימודי א"י וארכיאולוגיה
אוניברסיטת אריאל בשומרון
אתר כתב העת: <https://www.ariel.ac.il/wp/ihd>
דוא"ל: ihd@ariel.ac.il

כל הזכויות שמורות, תש"ף - 2020
להוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון ולמדרשת הרי גופנא
קריית המדע 3, אוניברסיטת אריאל בשומרון
חנות ההוצאה לאור: <https://store.ariel.ac.il/books.html>
דוא"ל: publishing@ariel.ac.il

מסת"ב 978-965-91808-0-6
ISSN 2521-9456 (print), 2706-7572 (online)

תמונת השער: נוף לכביש אלון ומדבר שומרון ממערה ליד היישוב כוכב השחר (צילום: ד' רביב)

תוכן העניינים

אהרן טבגר וזהר עמר

בפתח הגיליון

חלק עברי

127 **בועז לנגפורד ויואב פרחי**

סקר חללים תת־קרקעיים בשטח גן לאומי מגדל צדק (מגדל אפק)

159 **דביר רביב**

חרותת מנורה בעלת שבעת קנים בכפר מח'מאס:
עדות ליישוב כוהנים במכמס בימי הבית השני?

179 **זהר עמר, יצחק תור, ירון סרי, ארנון דג וציפורה טייטל**

שמן נְשִׁלֶק שבהרי הגלעד

195 **איתן איילון ובוועז גרוס**

בתי בד מהתקופה העות'מאנית במערות בכפר עין שמס (תל בית שמש מזרח)

227 **אבי ששון**

מקאם אבו־מיזאר בתל בית שמש - קווים לאופיו של אתר מקודש

257 **תקצירים בעברית של מאמרי החלק הלועזי**

חלק לועזי

77* **שי בר**

שוד הרסני בטומולוס של ד'הר מרזבנה

91* **תקצירים באנגלית של מאמרי החלק העברי**

חרותת מנורה בעלת שבעת קנים בכפר מח'מאס: עדות ליישוב כוהנים במכמס בימי הבית השני?

דביר רביב

תקציר

במהלך שנות השמונים, במסגרת סקר בנימין, תועדה בפאתי הכפר מח'מאס, המזוהה עם מכמס הקדומה, מערת קבורה שבחזיתה חרותת מנורה בעלת שבעה קנים. ממצא זה, המתוארך לימי הבית השני או לתקופה שבין המרידות (70-136 לסה"נ), מתווסף לרשימה קצרה יחסית של עיטורי מנורות המוכרים מאזורי יהודה והגליל, ומתוארכים לפרק זמן זה. בין הדוגמאות ראויות לציון שתי חרותות של מנורות שבעת קנים שתועדו באל-עליאית - מכלול מערות הממוקם סמוך למח'מאס. בשל השימוש הנדיר במנורת המקדש כעיטור אומנותי בימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא ועל סמך בחינת הופעותיה הוצע לראות במנורה מוטיב הקשור למקדש ולאוכלוסיית הכוהנים ששירתה בו, בפרק הזמן הנידון. בהמשך להצעה זו ובהסתמך על השרידים באל-עליאית ועל ההקשרים הספרותיים של מכמס במקורות אבקש להציע שבשלהי ימי הבית השני ועד למרד בר-כוכבא התגוררה במקום אוכלוסיית כוהנים.

מילות מפתח: מנורה שבעת קנים, אומנות יהודית, אומנות קבורה, מח'מאס, כוהנים

ד"ר **דביר רביב** - המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר-אילן;

dvirraviv@gmail.com

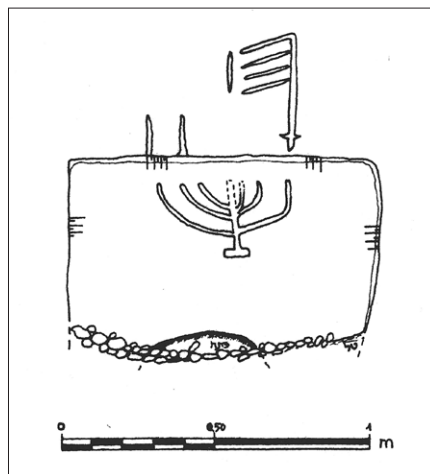
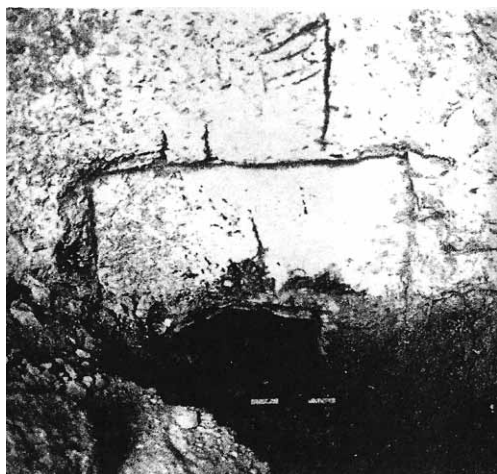
החרות ממערת הקבורה במח'מאס

במסגרת סקר בנימין שנערך בשנות השמונים של המאה הקודמת, תועדו בגרעין הכפר מח'מאס ובסביבתו שרידים קדומים שהשתייכו ליישוב גדול שהתקיים שם תקופות רבות (פלרשטיין ואחרים 1993, 180-182, 184-187). בחלקו הדרום-מזרחי של הכפר נמצאו מערות קבורה, מערות מגורים ובורות מים. בין השרידים באזור זה ראויה לציון מערת קבורה (נ"צ 17680/14205 בר"י ישנה) שמעל פתחה חרותת מנורה בעלת שבעה קנים.¹ פתח המערה נחצב בדופנה של מערה גדולה בעלת מתאר עגול, שקוטרה כ-7 מ' וגובה תקרתה כ-4 מ', כך שלמעשה חזית המערה הנידונה ובה החרותת לא נצפתה לעומדים מחוץ למערה הגדולה. לא נמסרו פרטים על אודות אופן הגישה לקרקעית המערה הגדולה, ועל פי התיאור המובא בדוח ייתכן שבמקורו שימש החלל כבור מים. בדופנות המערה הגדולה נחצבו שתי מערות קבורה: אחת בדופן הצפון-מערבית והשנייה בדופן המזרחית, בחזיתה נמצאה החרותת. מערת הקבורה הצפון-מערבית כוללת חדר קבורה שבדופנותיו מקמרים. מגרעת שנמצאה חצובה לצד הפתח מצביעה על סגירת המערה בעזרת אבן גולל עגולה. סביב פתחה של מערת הקבורה המזרחית נחצבה מגרעת רבועה ברוחב של כמטר, והמערה כוללת חדר קבורה רבוע שמידותיו 2.7x2 מ'. בעת הסקר הוא היה מלא בסחף. לא נמסרו פרטים על אודות תוכניתו האדריכלית של חדר קבורה זה. בחזיתה של מערה זו, מעל הפתח הרבוע המוביל לחדר הקבורה, נמצאה חרותת של מנורה בעלת שבעה קנים ומעליה חרותת נוספת דמוית האות "ה" או "ח" בכתב עברי קדום (איור 1).

תיאור החרותת

המנורה נחקקה במרכז המבוא, כ-7 ס"מ מתחת לתקרתו וכ-30 ס"מ מעל פתחו של חדר הקבורה (איור 2). רוחב המנורה כ-40 ס"מ וגובהה כ-30 ס"מ. המנורה כוללת שבעה קנים: שישה קנים היוצאים מתוך קנה מרכזי. גובה הקנים אחיד למדי. צורת הקנים השמאליים

1 הפרטים שיוצגו להלן מובאים מתוך דוח הסקר השמור בארכיון קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש (מס' תיק 58/13). ברצוני להודות לחנניה היוזמי ולבנימין הר-אבן מיחידת קמ"ט ארכיאולוגיה על האפשרות לעבור על ארכיון הסקר ולהציג את חרותת המנורה ממח'מאס. מחצית מהתמונות המוצגות במאמר זה, צולמו בידי בועז לנגפורד, וברצוני להודות לו על האפשרות להציגן. כתיבת מאמר זה נעשתה בתמיכת מרכז יסלון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה באוניברסיטת בראילן. גרסה ראשונית של המאמר פורסמה לאחרונה בכתב העת Strata (רביב 2018). המחבר מבקש להודות לשני הקוראים האנונימיים של מערכת "במעבה ההר" על הערותיהם המועילות.

איור 1: חזית הקבר במח'מאס (מתוך ארכיון קמ"ט, תיק מס' 58/13)

איור 2: המנורה החקוקה בחזית הקבר שבמח'מאס (מתוך ארכיון קמ"ט, תיק מס' 58/13)

מעוגלת, ואילו הקנים הימניים (הדרומיים) מזווים מעט כאמצעם. בסיס המנורה אינו נראה בבירור בצילום המובא ברוח, ולפי שחזור הסוקרים, הבסיס היה שטוח ורוחבו כ־10 ס"מ. צורתה הכללית של מנורה זו בעלת שבעת הקנים מזכירה את מנורת המקדש (ראו דיון להלן). מעל המבוא ומעל החלק הימני של המנורה נחקק סימן דמוי האותיות "ה" או "ח" בכתב עברי קדום, גובהו כ־40 ס"מ ורוחבו כ־20 ס"מ. צורה זו כוללת ארבעה קווים אופקיים הניצבים לקו אנכי ולא שלושה כפי שמאפיין את האותיות הנ"ל. נוסף על כך, בשל ההופעה החריגה ומיקומה של החרותת בשולי חזית הקבר ייתכן שלפנינו סימן סתמי ללא משמעות מיוחדת.²

תיארוך הקבר והחרותת

בשל היעדר ממצא מתאריך ופרטים על תוכנית המערה לא ניתן לקבוע בוודאות את מועד חציבתה. אף שסמוך למערה הנידונה נמצאה מערת קבורה בעלת מקמרים – צורת קבורה שהחלה להופיע בירושלים בשלהי ימי הבית השני אך הפכה לרומיננטית בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית – הנתונים החלקיים שבידינו מאפשרים להניח שהמערה הנידונה נחצבה בימי הבית השני. העובדה שלא נצפו בחדר הקבורה מקמרים, שתקרתם סמוכה לתקרה בדרך כלל, עשויה ללמד שלפנינו קבר אצטבאות מימי הבית הראשון או השני.³ לכך נוספות מציאתם של קברי כוכים ואצטבאות רבים בסביבת הכפר מח'מאס ובפרט באזור מערת הקבורה הנידונה,⁴ וכן שכיחותם של קברי אצטבאות המתוארכים לימי הבית השני באזור הרי בית אל (רביב 2019, 274–277).

עיצובה של חרותת המנורה בחזית הקבר עשויה אף היא לתמוך בתיארוך המוצע. לשימוש במנורה כעיטור אומנותי קיימות מקבילות רבות באומנות היהודית של תקופת המשנה והתלמוד וכן דוגמאות אחדות מימי בית שני ועד מרד בר־כוכבא (לריכוז הביבליוגרפיה ראו לוין 2000, 134–137; 2012; חכלילי 2001; 2018; פיין 2005, 147–150; 2016, 17–76).

2 ברצוי להודות לפרופ' אסתר אשל על הסיוע בניסיון פיענוח החרותת.

3 צורת הקבורה בכוכים החלה בתקופה ההלניסטית ונמשכה עד למרד בר־כוכבא ביהודה (קלונר וזיסו 2003, 32–36) ואף מאוחר יותר בשומרון ובגליל (ראו למשל מגן 2002, 256; ויטו 2010). להופעתם של קברי אצטבאות בימי הבית השני המוקדמים ראו קלונר וזלינגר 2007; רביב 2019, 274–277.

4 סביב הכפר איתרו אנשי סקר בנימין ארבעה מוקדים של קברים הכוללים בסך הכול כ־70 מערות קבורה (פלרשטיין ואחרים 1993, 180–182, 184–187). בשלושה מתוך ארבעת המוקדים נמצאו קברי כוכים, בשניים קברי אצטבאות ובשניים קברי מקמרים. הקבר הנידון ממוקם במרכז המקבץ הדרום־מזרחי שכלל בעיקר קברי כוכים וקברי פיר (שם, 184, אתר 222). סמוך למקבץ הצפון־מערבי נמצאו שבר גלוסקמה וחרסים מן התקופה הרומית (שם, 181, אתר 213). לאלו נוספות שלוש גלוסקמאות שרכש המכון הגרמני הפרוטסטנטי לארכיאולוגיה, ועל אודותיהן נמסר שהתגלו בכפר מח'מאס או בסביבתו (לביבליוגרפיה ראו זיסו 2001, 70). על אחת הגלוסקמאות נחרת בכתב עברי השם "שמעון לוין".

הופעתה הקדומה של המנורה מתאפיינת בדגם פשוט יחסית הכולל שבעה קנים מתעגלים ובסיס מתרחב, קוני (חרוטי) או דמוי תיבה (חכלילי 2001, 163-164; 2018, 85, 88), כלומר בדומה למנורה המעטרת את הקבר במח'מאס, לבד מהבסיס השטוח כפי ששוחזר על ידי הסוקרים. בהנחה ששחזור זה מדויק, הרי שניתן להתייחס לתיאור בסיס המנורה כאל תיאור סכמתי, שכן יש להניח שרק בסיס גדול ומוצק יוכל להקנות יציבות למנורת הזהב הגדולה שעמדה במקדש (לוי 2000, 138-139; רייך ושוקרון 2011, 72; רייך 2014, 98-100; פיין 2016, 1-16). מכל מקום, ראוי לציין שבסיס שטוח אינו מוכר במנורות מן התקופה הרומית המאוחרת והביזנטית, אלו מתאפיינות לרוב בבסיס רגליים המעוצב כטריפוד (חכלילי 2018, 85). יחד עם זאת, קיומן של מנורות בעלות שבעה קנים מעוגלים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית⁵ מראה כי לא ניתן להשתמש בנתון זה כאינדיקטור כרונולוגי.

עדות מכרעת לתיארוכה של חרות המנורה במח'מאס לשלהי ימי הבית השני או לתקופה שבין המרידות היא נוכחותה של אוכלוסייה יהודית במח'מאס, המזוהה עם מכמס בפרק זמן זה (קליין 1939, 18; צפריר ואחרים 1994, 173)⁶ ולא מאוחר יותר; זאת בהנחה שהמנורה הנידונה השתייכה לאוכלוסייה יהודית.⁷ העדויות שבידינו מורות שהיישוב היהודי באזור הרי בית אל חרב בסוף מרד בר-כוכבא ולא נושג עוד עד לעת החדשה (על השתתפותם של תושבי הרי בית אל במרד בר-כוכבא ראו רביב וסטריפלינג בהכנה); זאת בשונה מאזורים אחרים בארץ יהודה - דוגמת בקעת הירדן וים המלח, דרום הר חברון ושפלת יהודה - בהם התקיים יישוב יהודי גם בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. תוצאות הסקרים והחפירות שנערכו במרחב הכפרי ההררי שמצפון לירושלים, מלמדים על פער יישובי בעשרות השנים שלאחר ימי מרד בר-כוכבא, ועל אוכלוסייה פגנית ולאחר מכן נוצרית, שהתגוררה באזור זה במהלך

5 כך למשל קיימת קבוצה בולטת של מנורות שבעת קנים מהתקופה הרומית המאוחרת והביזנטית בבתי הכנסת ביהודה ובגליל (לריכוז הביבליוגרפיה ראו לויירייפר ואחרים 2019, 105-108).

6 על יישוב יהודי במכמס מהתקופה שבין שתי המרידות מצביעים ממצאי סקר החירום וסקר בנימין שנתגלו בגרעין הכפר מח'מאס, וכן בחורבת חרה אל-פוקא ובתל מרים, הממוקמים אף הם בתחומי הכפר (קלאי 1972, 180-181; פלדשטיין ואחרים 1993, 180-182, 185-187). ממצאים אלו נבדקו מחדש על ידי כותב שורות אלה במסגרת מחקרו על דרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית. בבדיקה התברר שבשלושת האתרים האלו נלקטו קנקנים וסירי בישול המתוארכים לתקופה שבין שתי המרידות. לממצאים אלו מתווספות שתי מערות מפלט בר-כוכבאיות שתועדו בקרבת הכפר מח'מאס: אל-עליליאת ואל-ג'י (אשל ואחרים 1998).

7 אומנם קיימות דוגמאות מהתקופה הביזנטית ואילך לעיטורי מנורות באומנות השומרונים (ראו למשל ארליך ורוטר בהכנה), אולם דוגמאות אלו אינן בקונטקסט של קבורה, ומכל מקום, לפי שעה אין בידינו עדות ברורה ליישוב שומרוני באזור הרי בית אל.

התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית (על נושא זה ראו קליין 2011א; 2011ב, 224-241, 316-332).⁸ בהקשר זה ראוי לציון אזכורה של מכמס באונומסטיקון של אבסביוס (ראשית המאה הרביעית לסה"נ) כ"כפר גדול מאד" מבלי לצייין נוכחות של יהודים (אבסביוס, 35, 73), כמקובל בתיאורי האונומסטיקון הנוגעים ליישובי יהודים בארץ יהודה. ולבסוף, בהנחה שהחרות מעל המנורה היא אות בכתב עברי קדום ואיננה מבטאת סימן סתמי, ניתן להשתמש גם בה לתיארוך. הכתב העברי הקדום היה שכיח באזור בימי הבית הראשון, נעשה נדיר בימי הבית השני, ולאחר מרד בר-כוכבא נעלם כליל (נווה 1987, 65-66, 78, 112; נאה 2008, 125-127; זיסו ועבאדי 2014). הופעת החרות דמוית האות לצד המנורה - מוטיב עיטורי שאיננו מוכר באומנות מימי הבית הראשון - מאפשר להניח שאף היא נחרתה בפרק הזמן שמימי בית שני ועד ימי מרד בר-כוכבא. הממצא האפיגרפי מימי בית שני ומהתקופה שבין המרידות מראה כי השימוש בכתב עברי קדום היה בעיקר במטבעות היהודיים ובכתבים דתיים (דוגמת מגילות קומראן) ולעיתים נדירות יחסית גם בכתובות קבורה, באוסטרקונים ובמשקולות (לריכוז הביבליוגרפיה ראו עבאדי 2017, 66-67). לאור כל זאת, ניתן להציע כי יש לתארך את חרות המנורה במח'מאס לפרק הזמן שבין שלהי תקופת בית שני ועד ימי מרד בר-כוכבא.

ממצאי מערות אל-עליא

חרות המנורה בכפר מח'מאס מתווספת לציורי שתי מנורות בעלות שבעה קנים שתועדו במערות אל-עליא הסמוכות, בראשית שנות השמונים של המאה הקודמת בידי יוסף פטריך וריכב רובין (1983; פטריך 1985; על תופעת החרות במערות מפלט ראו טפר וטפר 2019, 171-180). מערות אל-עליא ממוקמות במצוק הצפוני של נחל מכמש (ואדי צוינית), כ-2 ק"מ דרומית-מזרחית לכפר מח'מאס, והן שימשו בין השאר כמקום מסתור ומפלט בימי הבית השני ובימי המרידות ברומאים. בין השרידים שתועדו ראויים לציון מקווה טהרה טיפוס (איור 3) ובור מים שעל דופןותיו הופיעו בין השאר ציורי פיה של שתי מנורות בעלות שבעה קנים שצורתם מעוגלת (איור 4), וכן כתובת ארמית-עברית: "יועזר אתעקר עלו מטרנאן" (לקריאה דומה ראו אמלינג ואחרים 2018, 238). פטריך פירש

8 פער יישובי בתקופה הרומית המאוחרת (בין אמצע המאה השנייה עד אמצע המאה השלישית או ראשית המאה הרביעית לסה"נ) נמצא למשל בחפירות חורבות ניסיה (ליווינגסטון 2003, 112), אל-מקטיר (פטרסון וסטריפלינג 2017) וכפר מר (אהרונוביץ' 2019, 32). דלילות יישובית בהר בית אל בתקופה הרומית המאוחרת אף עולה מניתוח הסקרים הארכיאולוגיים (רביב 2018, 124-125).

את הכתובת "יועזר נעקר, המשמרות נכנסו". מכיוון שמשמרות הן לעיתים כינוי ליחידות צבא רומי (דוגמת ה"משמרות" שהושיב הדריאנוס ביהודה בימי מרד בר-כוכבא; איכה רבה א, ה), הציע פטריך שיועזר נפגע כשחיילי משמר רומאיים נכנסו למכלול המערות כדי לפגוע ביהודים המורדים שמצאו מקלט במקום (פטריך 1985, 159). פטריך ובעקבותיו זאב ארליך הציעו שהשם "יועזר", ציורי המנורות ומקווה הטהרה מרמזים על נוכחות כוהנים במקום (פטריך 1983; 1985, 163; ארליך 1984). ינון שבטיאל הראה דוגמאות נוספות של מקלטי מצוקים הכוללים מקוואות טהרה, בעלי זיקה אפשרית ליישובי כוהנים (שבטיאל 2012). מציאתה של חרותת מנורה בכפר מח'מאס ובחינת ההקשרים שבהם מופיע מכמס במקורות (להלן), תומכים בהצעה זו.

איור 3: מקווה הטהרה באל-עליליאת (צילום: ב' לנגפורד)

איור 4: מנורות שבעת קנים המצוירות במערות אל-עליליאת (צילום: ב' לנגפורד)

דיון

הופעתן של מנורות שבעת קנים המתוארכות לשלהי ימי הבית השני ועד ימי מרד בר־כוכבא, בכפר מח'מאס ובמערות אל־עליליאת היא יוצאת דופן. השימוש במנורת המקדש כעיטור אומנותי היה נדיר מאוד בתקופה זו, וניתן למנות דוגמאות בודדות לעיטורי מנורות בפרק זמן זה. תיאורים של המנורה מופיעים על גבי ארבעה חפצים או שרידים שהתגלו בירושלים ומתוארכים לתקופת הבית השני: על שעון שמש מאבן שהתגלה בחפירות למרגלות הר הבית (איור 5: 2; מזר 1972, 82), על שכרי טיח שנתגלו בחפירות הרובע היהודי (איור 5: 1; אביגד 1983, 147–149; חבס 2003), על דופנות המבוא של קבר יסון (איור 5: 4; רחמני 1967, 73–74) ועל שבר של כלי אבן שנתגלה בעיר דוד (איור 5: 3; רייך ושוקרון 2011; רייך 2014). לאלו מתווספים תיאור המנורה על גבי מטבעות של מתתיהו אנטיגונוס (איור 5: 6; משורר 1997, 54–56) וכן אבן מעוטרת במנורה שנתגלתה לאחרונה בחפירות מגדלה שלחוף הכנרת (איור 5: 5; אבשלום־גורני ונגר 2013; חכלילי 2017; פיין 2017). נוסף על כך, שלוש חרותות של מנורות נמצאו על דופנות מערת בית בד מימי הבית השני בחורבת בית לוייה שבשפלת יהודה (איור 5: 8; גוטפלד והבר 2009, 18–19; גוטפלד וקלמן 2010, 175–176). לתקופה שבין המרידות מיוחסות כמה דוגמאות של תיאורי המנורה על גבי נרות חרס יהודאיים (איור 5: 11; זוסמן 2012, 131–133) וכן על שתי גלוסקמאות מירושלים ומיריחו (איור 5: 12; רחמני 1980). מחוץ לישראל ישנו התיאור המפורסם של המנורה בתהלוכת הניצחון על גבי שער טיטוס ברומא משנת 82 לסה"נ (איור 5: 7; לתיאור ארכיטקטוני ואומנותי מפורט של קשת טיטוס ראו פפאנר 1983). השוואת מנורות אלו למנורות במח'מאס ובמערות אל־עליליאת מלמדת על דמיון בעיצוב הפשוט, במספר הקנים ובצורתם המתעגלת. עם זאת, צורתו השטוחה של בסיס המנורה במח'מאס שונה מן הדוגמאות הידועות, ואילו בסיסי המנורות באל־עליליאת אינם ברורים. נוסף על כך, דמותה של המנורה במח'מאס פחוסה יחסית ליתר המנורות הקדומות. לכמות המועטה של הופעות המנורה באומנות היהודית של תקופת בית שני ועד מרד בר־כוכבא מצטרף היעדרה הבולט ממטבעות מרד החורבן ומרד בר־כוכבא. חוקרים רבים נטו לפרש מציאות זו על רקע ההקפדה על האיסור ההלכתי לעשות "מנורה כנגד מנורה" המופיע בברייתא המצוטטת בתלמוד הבבלי (עבודה זרה מג, ע"א; וראו מנחות כח, ע"ב; ראש השנה כד, ע"א וע"ב).⁹ אולם,

9 לריכוז החוקרים שהחזיקו בדעה זו ראו אדלר 2007, 163. מקובל לתארך את הברייתא הזאת לכל המאוחר למחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ או לראשית המאה השלישית לסה"נ, זאת על סמך אזכורו של רבי יוסי בר יהודה (בר"ג 1998, 67). לדעה אחרת, המציעה להקדים את הברייתא לתקופה החשמונאית, ראו בראנר 1953, 304.

כפי שהראה יונתן אדלר (2007), נראה כי האיסור שבכרייתא מתייחס רק לעשיית מנורה ממש ולא לתיאור פיגורטיבי שלה. את ההסבר למיעוט הופעות המנורה בתקופה שלפני המאה השלישית לסה"נ תלה אדלר בכך שהמנורה טרם תפסה את מקומה כסמל יהודי מרכזי.

איור 5: עיטורי מנורות המתוארכות לימי הבית השני ועד ימי מרד בר־כוכבא:

1. על שברי טיח בחפירות הרובע (מתוך חבס 2003, 330); 2. על שעון השמש מירושלים (מתוך מזר 1972, 82); 3. על כלי אבן מעיר דוד (מתוך רייך 2014, 97); 4. בקבר יסון (מתוך רחמני 1967, 74); 5. במגדלה (מתוך חכלילי 2018, 22); 6. על מטבע אנטיגונוס (מתוך משורר 1997, 295); 7. בשער טיטוס (מתוך חכלילי 2018, 8); 8. בחורבת בית לוויה (מתוך גוטפלד והבר 2009, 19); 9. באל־עליליאת (מתוך פטריך ורובין 1983, 8); 10. במח'מאס; 11. על נרות חרס (מתוך זוסמן 2012, 133); 12. על גלוסקמאות (מתוך רחמני 1980, 114)

חוקרים אחרים ציינו שאת הופעותיה הבודדות של המנורה ניתן לקשור למקדש ולאוכלוסיית הכוהנים ששירתו בו. כך כתב למשל לוי יצחק רחמני:

ייתכן כי תיאורי המנורה שנזכרו מציינים את הכהונה ואת עבודת־הקודש של בעלי החפצים שעליהם מופיעים תיאורים אלו, וכי רק לימים הורחבה משמעותה הסמלית של המנורה, ותיאוריה סימלו את יהדותם של בעלי החפצים שעליהם הופיעו, הן בארץ ישראל והן בגולה (רחמני 1980, 117).

דברים דומים כתב ישראל לוין:

אף כי בידינו דוגמאות לא רבות של מנורות מתקופת בית שני נראה שמוטיב זה ייצג באותה תקופה את החפץ הקדוש והמרכזי שעמד במקדש [...] תיאור המנורה קשור במיוחד, ואולי באופן בלעדי, לכוהנים בירושלים [...] השימוש הקדום במנורה נבע בעיקר מהקשר שלה למקדש (לוין 2000א, 14, 31).

חוקרים נוספים קיבלו דעה זו (ראו למשל חכלילי 2016, 207; ברוך ואחרים 2018, 96-97; לדין בתהליך הפיכת המנורה לסמל יהודי מובהק ראו גם פיין 2016; חכלילי 2018). עם זאת, כפי שהראתה אורית פלג־ברקת (2016, 39-41), הופעתה של מנורת שבעת קנים על שולחן האבן במגדלה, בהקשר לא־כוהני לכאורה, וכן השימוש בסמלים אחרים בעלי זיקה למקדש באומנות היהודית של התקופה הרומית הקדומה, מלמדים כי אין הכרח להניח שכל מופע של המנורה קשור דווקא לאוכלוסייה כוהנית. תופעה נוספת הראויה לציון היא עיצובן של המנורות במח'מאס ובמערות אל־עליליאת כבעלות שבעה קנים. עיצוב זה, המתחקה אחר דמותה המקורית של המנורה, בולט בדוגמאות מימי הבית השני לעומת תיאורים מהתקופה שבין המרדיות.¹⁰ לאור זאת, הציע פטריך לתארך את הופעתן של מנורות אל־עליליאת לימי הבית השני ולא לתקופה שבין המרדיות (פטריך 1985, 164). לדעתו, להופעת מנורות מעוצבות כמקובל בימי בית שני מתווספות

10 כך למשל ניתן למצוא מנורות שבעת קנים במטבעותיו של אנטיגונוס, בקבר יסון, בחפירות הרובע, על גבי שעון השמש, על גבי כלי האבן ובקשת טיטוס (ראו לעיל, איור 5: 1-7). לעומת זאת, בנרות החרס ובגלוסקמאות המתוארכים לתקופה שבין המרדיות, מתוארת המנורה בדרך כלל כבעלת שמונה עד עשרה קנים. את ההסבר לשינויים בצורת המנורה, דוגמת הוספת קנים, קשרו חוקרים רבים להקפדה על האיסור ההלכתי לעשות "מנורה כנגד מנורה" (ראו למשל משורר 1997, 54; לוין 2000א, 21; חבס 2003, 335-336; לוירייפר ואחרים 2019, 112).

עדויות על כך שמועד השימוש האחרון של יהודים במקלט המצוקים היה בימי המרד הגדול. אולם כבר חנן אשל ואחרים ציינו שיש לתארך את הכתובות ואת הקנקנים שהתגלו במקום לימי מרד בר-כוכבא (אשל ואחרים 1998, 106-107). מכיוון שהכתובות וציורי המנורות נעשו באותו אופן (בעזרת קיסם מפויח), נראה כי יש לתארך גם את המנורות לימי מרד בר-כוכבא. את עיצובן של מנורות אל-עליליאת בדמות מנורת שבעת קנים ניתן לתלות בחוסר המשמעות שבמספר הקנים בתיאורים סכמתיים של המנורה, כפי שהציע אדלר (2007, 164-166).¹¹

הופעתה של מנורת שבעת קנים בחזית קבר במח'מאס מימי בית שני או מהתקופה שבין המרדיות, היא ייחודית ואין לה מקבילה מלבד בקבר יסון (רחמני 1967, 74), אולם שם מדובר בחרותות קטנות יחסית וסכמתיות על דופנות חדר המבוא ולא במנורה גדולה, בולטת ומעוצבת כהלכה, כמו זו שמעל פתח הקבר במח'מאס. דוגמאות נוספות לשימוש במנורה כעיטור פונררי בפרק זמן הנידון הן שתי גלוסקמאות השמורות במוזיאון ישראל שנזכרו לעיל, ופרסמן רחמני (1980, 114-115): על גלוסקמה אחת מתוארת מנורת חמישה קנים, ועל מכסה של גלוסקמה שנייה נחרתה מנורת שבעה קנים.¹² ראויים לציון השמות המופיעים על גבי הגלוסקמה השנייה: "חנניה" ו"חננא" או "חנן", שמות כוהניים טיפוסיים (על הופעת שמות אלו במקורות הספרותיים ובאפיקרפיה היהודית ראו אילן 2002, 99-108).¹³

השימוש במנורה כדגם המעטר קברים, כמו גם חזיתות או קירות מבנים, היה נפוץ למדי במהלך התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית בארץ ובתפוצות (ראו למשל חכלילי 2001, 318-336). בין השאר ראויה לציון הופעת עיטורי מנורות בחזיתות קברים, מעל פתחי

11 דוגמאות נוספות לשימוש במנורת שבעה קנים כמוטיב עיטורי בתקופה שבין המרדיות ניתן למצוא על גבי גלוסקמה שפרסם רחמני וכן על כמה נרות יהודאיים (ראו לעיל, איור 5: 11-12). מכל מקום, מיעוט הדוגמאות מתקופה זו אינו מאפשר לבחון את הנושא כרבעי.

12 דוגמה אפשרית נוספת היא גלוסקמה המעוטרת בדגם דמוי מנורה מרובת קנים (רחמני 1994, א' 128: 848).

13 דוגמה אפשרית נוספת לתיאור המנורה בקונטקסט של קבורת כוהנים בימי הבית השני היא חרותת הקבר שתיעד אליעזר ליפא סוקניק בוואדי חרמיה (סוקניק 1933). בחזיתו של "קבר בלגה" (שהוצע לקשור למשפחת הכוהנים בלגה), משמאל לפתח, נמצאה חרותת גדולה, 80 ס"מ גובהה, ו-55 ס"מ רוחבה. סוקניק ראה בחרותות זו צורה פרימיטיבית של "תומר", שחלק מכפותיו עולה למעלה וחלק אחר, כנראה החריות, יורד למטה. בועז זיסו עמד על הדמיון שבין החלק העליון של ה"תומר" למנורת שבעת קנים (זיסו 2001, 32). הוספת הענפים היורדים והיעדר הבסיס אינו מאפשר לקבוע את כוונתו המקורית של המעטר. מקבילות לדגם זה מופיעות על גבי מספר גלוסקמאות שפרסם רחמני (1994, 51-52, א' 83: 579; א' 103: 730; א' 117: 799; א' 127: 842; א' 128: 848-849; א' 129: 851, 852, 855), וכן על גבי גלוסקמאות מהנקרופוליס של יריחו "עיר הכוהנים" (חכלילי וקילבריו 1999, 113). מעניין לציין שבכל הדוגמאות נפח החלק העליון של הדגם (ענפי התומר המכוונים כלפי מעלה בדמות קני מנורה) גדול מהחלק התחתון.

המערות, בדומה למיקום המנורה במח'מאס (ראו למשל אביגד 1971; דר 1998; זינגבוים 2006). השוואת עיצוב המנורות בדוגמאות רבות מתקופות אלו למנורה במח'מאס מצביעה על דמיון כללי, אך גם על מקרים רבים שבהם ישנם הבדלים במספר הקנים, בצורתם (ישרה ולא מתעגלת) ובצורת הבסיס (בעל רגליים ולא שטוח). מכל מקום, הופעתן של מנורות שבעת קנים מעוגלים בחזיתות קברים מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית מחייבת הערכה זהירה של סוגיית התיארוך על סמך השוואת העיצוב האומנותי בלבד.

המיעוט הבולט של דוגמאות לשימוש בעיטור המנורה באומנות הפונרית היהודית של התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה בהשוואה לתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, תומך בהנחה שרק לאחר ימי מרד בר-כוכבא ביטאה המנורה רעיונות משיחיים או אמונה בתחיית המתים (בר"ג 1998; חבס 1998; ברוך ואחרים 2018). אם כן, ייתכן שהופעתה הייחודית של חרות המנורה במח'מאס, שאנו מציעים לתארך לתקופה הרומית הקדומה, מבטאת מרכיב בזהותם של בעלי הקבר: קשר למקדש בירושלים.¹⁴

גיליים של ציורי מנורות שבעת קנים במערות אל-עליליאט ובכפר מח'מאס משתלב היטב בהנחה שהשימוש במנורה כעיטור בימי בית שני ועד מרד בר-כוכבא נבע מהקשר שלה למקדש ולאוכלוסיית הכוהנים. על הקשר שבין היישוב במח'מאס למקדש עשוי ללמד אזכורה של מכמס במשנה (ובמקבילתה בתוספתא)¹⁵ כאחד מאתרי אספקת חטת הסולת המובחרת למקדש: "ואיזהו מובחר? מכמס ומזוניחה אלפא לסולת" (משנה, מנחות ח, א). ייתכן שהבחירה בשדות מכמס הצחיחים קשורה לכוהנים שהתגוררו במקום בימי בית שני והופקדו על גידול החיטה המיועדת למקדש.¹⁶ דוגמה אפשרית נוספת לכפר כוהנים שהופקד על אספקת מוצר חקלאי למקדש, הוא בית רימה (המזוהה בכפר בית רימה שבמערב השומרון), הנזכר במשנה (מנחות ח, ו) כאחד ממקומות אספקת יין הנסכים למקדש. כפר בשם זה נזכר כמקום מושבו של כוהן שחי בדור יבנה:

14 דוגמה אפשרית נוספת למוטיב פונרית משלהי ימי הבית השני המבטא את משלח ידם של בעלי הקבר, היא עיטורי הגפן במקטע עבוד (רביב 2018א, 54).

15 אף שהמשנה חוברה לאחר חורבן הבית, חוקרים רבים ראו בתיאוריה הקשורים למקדש, דוגמת עלייה לרגל, כמשקפים את מציאות ימי הבית השני; ראו למשל בער 1952, 20-21; 1955, 74-80; אפשטיין 1957, 44; אורבך 1972, 95; ביטון-אשקלוני 1984, 59-70, 88; אינסטון-ברויר 2004, 404-410. על ההתפתחות הספרותית של מקורות חז"ל ראו גם חזר 1993, 382-405.

16 הסבר אחר לבחירת מכמס כמקום הבאת הסולת למקדש הציע שמואל קליין (1939, 136-138) ובעקבותיו בנציון לוריא (1951, 277). לדעת חוקרים אלה, קיים קשר בין המקומות הנזכרים במשנה לאירועים שהתרחשו במהלך התקופה החשמונאית, ובחירתם של אלו להבאת מוצרים למקדש נעשתה כדי לחרטם בזיכרון הלאומי. מכל מקום, ייתכן גם שלבחירת מקומות אלו התלוו שיקולים נוספים, דוגמת קרבתם לירושלים או קיומן של אחוזות מלכותיות (על כך ראו רביב 2018א, 49-50).

מעשה באדם אחד מבית רמה שהיה נוהג בעצמו מדת חסידות. שלח אליו תלמיד אחד רבן יוחנן בן זכאי לבודקו. הלך ומצאו שנטל שמן ונתנו על גבי כירים, ונטלו מעל הכירים ונתנו לתוך של גריסין. אמר לו, מה אתה עושה, אמר לו, כהן אני ותרומה בטהרה אני אוכל..." (אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק יב).¹⁷

דוגמה נוספת הוא כפר הכוהנים "בית הכרם", הנזכר כמקום שממנו הביאו את אבני הכבש ואבני המזבח (משנה, מידות ג, ד). אומנם המשנה מציינת את "בקעת בית הכרם", מקום נודע בגליל התחתון, אך במקרה דנן סביר יותר להניח שמדובר בבית הכרם הסמוכה לירושלים (לזיהוי אתר זה ראו קליין 1939, 90; ליפשיץ ונאמן 2011).¹⁸

בשל הקושי לתארך באופן מדויק את חרות המנורה במח'מאס ובשל מיעוט האזכורים הברורים לנוכחות כוהנים במכמס בימי בית שני, ייתכן לשייך את עיטור המנורה הנידון למשפחת כוהנים שהתיישבה במקום לאחר חורבן הבית ועד ימי מרד בר־כוכבא. זאת בדומה לתיאור הושבת כוהנים בגופנא הסמוכה בידי טיטוס בעיצומו של המצור על ירושלים (מלחמת היהודים ו, 115–116).¹⁹ מכל מקום, הנתונים שבידינו אינם מאפשרים לקבוע אם התגוררו כוהנים בגופנא ובמכמס בימי בית שני או רק בתקופה שלאחר החורבן ועד ימי מרד בר־כוכבא.²⁰

17 מכל מקום ראוי לציין שלאור גרסאות נוספות לשם המקום זיהוי זה מוטל בספק: בכתב יד ניו יורק מופיע השם "בית רמתא" ואילו בכתב יד פארמה לנוסח ב מופיע השם "רמת בית ענת" (אבות דרבי נתן, נוסחא ב, כז). שני כתבי יד אלו מתוארכים למאה התשיעית לסה"נ (קיסטר 1998, 220), אך מקובל לתארך את עריכתו הראשונית של אבות דרבי נתן לסוף תקופת התנאים (רייזל 2011, 320–325). שמואל וזאב ספראי הציעו לקבל את נוסח ב ולזהות את המקום בגליל בטענה שלרבן יוחנן בן זכאי היו קשרים עם אנשי הגליל גם לאחר שחזר ליבנה (ספראי וספראי 1976, יט). יחד עם זאת, השוואת הגרסאות אינה מאפשרת במקרה זה להכריע איזה מבין הנוסחים הוא המקורי.

18 מקור נוסף העשוי לרמז על נוכחות כוהנים במכמס עוד בראשית התקופה החשמונאית, הוא תיאור ישיבתו של יהונתן החשמונאי במכמס (מקבים א ט, 73). ייתכן שבחירתו של יהונתן להתיישב דווקא במכמס ולבסס ממנה את מעמדו ביהודה הייתה קשורה, בין השאר, בהיותם של תושבי המקום כוהנים שהיוו חלק משמעותי מן העילית החברתית ביהודה במהלך ימי הבית השני. מכל מקום יש לציין שבימי שיבת ציון מכמס אינה נמנית ברשימת יישובי הכוהנים (עזרא ב, כז; נחמיה ז, לא; שם יא, לא), לעומת גבע הסמוכה (הכפר ג'בע) הנזכרת כיישוב כוהנים (יהושע כא, יז; דברי הימים א ו, מה; עזרא ב, כז; נחמיה ז, ל; שם, יא, לא) וכן שדות גבע שבהם התגוררו לוויים משוררים (נחמיה יב, כט; דברי הימים א ו, מה).

19 על נוכחותה של אוכלוסייה כוהנית בגופנא בתקופה הנידונה ניתן אף ללמוד ממקורות חז"ל וכן משלוש כתובות על גלוסקמאות המצביעות על אוכלוסייה כוהנית ומתוארכות לתקופה שלאחר שנת 70 לסה"נ (וולף 1997, 150–154; זלינגר 2001).

20 כפי שסבר למשל גדליה אלון (1957, 237, הע' 58). עם זאת, העדויות לנוכחות כוהנים בתחומי פלך גופנא בשלהי ימי הבית השני (רביב 2018, 126–138) תומכות בהנחה שהושבתם של כוהנים בגופנא בידי הרומאים נעשתה על רקע היותה של גופנא יישוב כוהנים עוד לפני החורבן (למשל ביכלר 1966, 134–135; זלינגר 2004, 68).

רשימת מקורות

אביגד 1971
אביגד, נ', 1971. בית שערים, כך שלישי: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג-תשי"ח - מערכות קברים 12-23. ירושלים.

אביגד 1983
Avigad, N., 1983. *Discovering Jerusalem*. Jerusalem.

אבשלום-גורני ונג'ר 2013
אבשלום-גורני, ד' ונג'ר, ע', 2013. מגדל. חדשות ארכיאולוגיות 125.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2304&mag_id=120

אדלר 2007
אדלר, י', 2007. מנורת המקדש באמנות היהודית של העת העתיקה לאור ההלכה והממצא הארכיאולוגי. חידושים בחקר ירושלים יג, עמ' 161-172.

אהרנוביץ' 2019
אהרנוביץ' י', 2019. ח'דבת כפר מר, יישוב בהר בית-אל: סיכום ביניים של שש עונות חפירה. קדמוניות 157, עמ' 28-38.

אורבך 1972
Urbach, E.E., 1972. Mishnah. *Encyclopaedia Judaica*, vol. 12. pp. 93-109.

אילן 2002
Ilan, T., 2002. *Lexicon of Jewish Names in Late Antiquity, part 1: Palestine 330 BCE - 200 CE*. Tübingen.

אינסטון-ברויאר 2004
Instone-Brewer, D., 2004. *Traditions of the Rabbis from the era of the New Testament, vol I: Prayer and Agriculture*. Grand Rapids.

אלון 1957
אלון, ג', 1957. מחקרים בתולדות ישראל בימי בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד. תל אביב.

אמלינג ואחרים 2018
Ameling, W., Cotton, H.M., Eck, W., Ecker, A., Isaac, B., Kushnir-Stein, A., Misgav, H., Price, J., Weib, P. and Yardeni, A., 2018. *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae - A Multi-Lingual Corpus of the Inscriptions from Alexander to Muhammad, vol. IV: Iudaea/Idumaea, part I: 2649-3324*. Berlin.

אפשטיין 1957
אפשטיין, י"נ, 1957. מבואות לספרות התנאים: משנה, תוספתא ומדרשי הלכה. ירושלים.

ארליך 1984
ארליך, ז"ח, 1984. תגובות והערות: מערות אל עליליאת. נקרות צורים 9, עמ' 98-99.

ארליך ורוטר בהכנה
ארליך, ז"ח ורוטר, מ', בהכנה. ארבע מנורות שומרוניות בכפר חג'ה שבשומרון.

אשל ואחרים 1998

אשל, ח', זיסו, ב' ופרומקין, ע', 1998. שתי מערות מפלט בנחל מכמש (ואדי סויניט), בתוך: ח' אשל וד' עמית (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא*, קובץ א. תל אביב, עמ' 93-109.

ביכלר 1966

ביכלר, א', 1966. הכהנים ועבודתם: במקדש ירושלים בעשור האחרון שלפני חורבן בית שני. נ' גינתון (תרגום), ירושלים.

בער 1952

בער, י', 1952. היסודות ההיסטוריים של ההלכה. ציון יז, עמ' 1-55.

בער 1955

בער, י', 1955. ישראל בעמים: עיונים בתולדות ימי הבית השני ותקופת המשנה, וכיסודות ההלכה והאמונה. ירושלים.

ביטון-אשקלוני 1984

ביטון-אשקלוני, ב', 1984. העליה לרגל בישראל וביוון: השוואה בין העליה לרגל בישראל בתקופת הבית השני, לבין פולחנים וחגיגות ציבוריות ביוון במאות 5 לפנה"ס - 2 לספירה. עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

בראנד 1953

בראנד, י', 1953. כלי החרס בספרות התלמוד. ירושלים.

בר"ג 1998

בר"ג ד', 1998. המנורה כסמל משיחי בעת העתיקה. בתוך: י' ישראלי (עורכת), *לאור המנורה: גלגולו של סמל*. ירושלים, עמ' 65-68.

ברוך ואחרים 2018

ברוך, י', ויגמן, א' ורייך, ר', 2018. התיאורים האומנותיים של מנורת המקדש בירושלים ובקטומבות בוילה טורלוניה, רומא: בין מציאות ארכיאולוגית לזיכרון היסטורי. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* יב, עמ' 81-99.

גוטפלד והבר 2009

Gutfeld, O. and Haber, M., 2009. *A Guide to Beit Loya (Lehi): An Archaeological Site in the Judean Lowland*. Jerusalem.

גוטפלד וקלמן 2010

גוטפלד, א' וקלמן, י', 2010. חורבת בית לוייה: כפר יהודי משלהי ימי הבית השני בשפלת יהודה. *חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה* ד, עמ' 170-179.

דר 1998

דר, ש', 1998. סומקה: עיירה יהודית בכרמל. תל אביב.

הזר 1993

Hezser, C., 1993. *Form, Function, and Historical Significance of the Rabbinic Story in Yerushalmi Neziqin*. Tübingen.

וולף 1997

וולף, ש"ר, 1997. גלוסקמה של יועזר בן יהוחנן הסופר מגופנה. *מחקרי יהודה ושומרון* ו, עמ' 149-156.

ויטו 2010

Vitto, F., 2010. A Burial Cave from the Third–Early Fourth Centuries CE at Iqrit. *'Atiqot* 62, pp. 59–96.

זוסמן 2012

Sussman, V., 2012. *Roman Period Oil Lamps in the Holy Land: Collection of the Israel Antiquities Authority*. Oxford.

זינגבוים 2006

זינגבוים, א', 2006. המנורה כסממן יהודי בקבורה: בעקבות מציאת מערת המנורה בפיק שבגולן, על אתר יג-יד, עמ' 129–125.

זיסו 2001

זיסו, ב', 2001. הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה: משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר כוכבא. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

זיסו ועבאדי 2014

Zissu, B. and Abadi, O., 2014. Paleo-Hebrew Script in Jerusalem and Judea from the Second Century B.C.E. through the Second Century C.E.: A Reconsideration. *Journal for Semitics* 23, pp. 653–664.

זלינגר 2001

זלינגר, י', 2001. עדות לקיום יישוב יהודי בגופנה בתקופת הבית השני ומלחמת בן-כוסבא. מחקרי יהודה ושומרון י', עמ' 112–103.

זלינגר 2004

זלינגר, י', 2004. יישובי כוהנים בצפון חבל בנימין בתקופת הבית השני. מחקרי יהודה ושומרון יג, עמ' 70–57.

חבס 1998

חבס, ל', 1998. זהות ותקווה: המנורות בקטקומבות היהודיות ברומא. בתוך: י' ישראלי (עורכת), לאור המנורה: גלגול של סמל. ירושלים, עמ' 72–69.

חבס 2003

Habas, L., 2003. An Incised Depiction of the Temple Menorah and Other Cult Objects of the Second Temple Period. In: H. Geva (editor), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem: Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, vol. II: The Finds from Areas A, W and X-2 – Final Report*. Jerusalem, pp. 329–342.

חכלילי 2001

Hachlili, R., 2001. *The Menorah, The Ancient Seven-Armed Candelabrum, Origin, Form and Significance*. Leiden.

חכלילי 2016

Hachlili, R., 2016. Why did the Menorah and Not the Showbread Table Evolve into the Most Important Symbol of Judaism?. In: U. Leibner and C. Hezser (editors), *Jewish Art in Its Late Antique Context*. Tübingen, pp. 189–211.

חכלילי 2017

Hachlili, R., 2017. The Migdal Stone and Its Ornamentation. *Revue Biblique* 124, pp. 245–272.

חכלילי 2018

Hachlili, R., 2018. *The Menorah: Evolving into the Most Important Jewish Symbol*. Leiden.

חכלילי וקילברו 1999

Hachlili, R. and Killebrew, A.E., 1999. *Jericho: The Jewish Cemetery of The Second Temple Period*. Jerusalem.

טפר וטפר 2019

טפר, י' וטפר, י', 2019, כתובות, ציורים וחריתות במערות מפלט ומסתור בשפלת יהודה ומדבר יהודה, בתוך: א' פלג-ברקת, י' אשכנזי, ע' ליבנר, מ' אביעם ור' טלגם (עורכים), בין ים למדבר: על מלכים, נוודים, עדים ונזירים – מחקרים לכבודו של יוסף פטריך. צמח, עמ' 117*–180*.

לוי-רייפר ואחרים 2019

לוי-רייפר, א', עבאדי, ע' וקליין, א', 2019. מנורת שבעת הקנים בריטואל הדתי של בתי הכנסת בשלהי העת העתיקה. במעבה ההר 9, עמ' 103–123.

לוי 2000

לוי, י', 2000. תולדות המנורה ומשמעותה בעת העתיקה. קתדרה 98, עמ' 7–32.

לוי 2000

Levine, L.I., 2000. The History and Significance of the Menorah in Antiquity. In: L.I. Levine and Z. Weiss (editors), *From Dura to Sephropolis: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*. Portsmouth, pp. 131–153.

לוי 2012

Levine, L.I., 2012. *Visual Judaism in Late Antiquity: Historical Contexts of Jewish Art*. New Haven.

ליווינגסטון 2003

Livingston, D.P., 2003. *Khirbet Nisya, The Search for Biblical Ai*. Pennsylvania.

לוריא 1951

לוריא, ב"צ, 1951. לתולדות התרחבותה של מדינת יהודה. מולד ז', עמ' 275–283.

ליפשיץ ונאמן 2011

ליפשיץ, ע' ונאמן, נ', 2011. מ"בעל פרצים" ל"בית הכרם" – על גלגולי שמה הקדום של רמת רחל. בית מקרא נו, א, עמ' 65–86.

מגן 2002

מגן, י', 2002. תחומי ההתיישבות השומרונית בתקופה הרומית-הביזנטית. בתוך: א' שטרן וח' אשל (עורכים), ספר השומרונים. ירושלים, עמ' 245–271.

מזר 1972

מזר, ב', 1972. החפירות ליד הר הבית. קדמוניות 19–20, עמ' 74–90.

משורר 1997

משורר, י', 1997. אוצר מטבעות היהודים: מימי שלטון פרס ועד מרד בר-כוכבא. ירושלים.

נאה 2008

נאה, ש', 2008. על כתב התורה ברברי חז"ל (א): המסורת על החלפת הכתב בידי עזרא. לשוננו ע, עמ' 125–143.

נווה 1987

Naveh, J., 1987. *Early History of the Alphabet: An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography* (2nd edition). Jerusalem.

סוקניק 1933

סוקניק, א"ל, 1933, מערה יהודית עתיקה ליד דרך המלך ירושלים-שכם. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה א, א, עמ' 7-9.

ספראי וספראי 1976

ספראי, ש' וספראי, ז', 1976. בית ענת. סיני עה, עמ' יח-לד.

עבאדי 2017

עבאדי, ע"י, 2017, הכתב השומרוני, ארכאיוז והעדה השומרונית בתקופות הרומית המאוחרת והביזנטית. במעבה ההר 7, עמ' 65-83.

פטריך 1983

פטריך, י', 1983. ואדי צווינית, מערכות מיסתור. חדשות ארכיאולוגיות פב, עמ' 40-41.

פטריך 1985

פטריך, י', 1985. מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס. ארץ ישראל יח, עמ' 153-166.

פטריך ורובין 1983

פטריך, י' ורובין, ר', 1983. מערכות מסתור של יהודים וכתובות ארמיות במצוקי נחל מכמס - מערות אל עליליאת. נקרות צורים 8, עמ' 7-18.

פטרסון וסטריפלינג 2017

Peterson, B. and Stripling S., 2017. Kh. el-Maqatir: A Fortified Settlement of the Late Second Temple Period on the Benjamin Plateau. *In the Highland's Depth* 7, pp. 61-91.

פיין 2005

Fine, S., 2005. *Art and Judaism in the Greco-Roman World: Toward a New Jewish Archaeology*. Cambridge.

פיין 2016

Fine, S., 2016. *The Menorah: From the Bible to Modern Israel*. Cambridge.

פיין 2017

Fine, S., 2017. From Synagogue Furnishing to Media Event: The Magdala Ashlar. *Ars Judaica* 13, pp. 27-38.

פלג-ברקת 2016

Peleg-Barkat, O., 2016. Interpreting the Uninterpreted: Art as a Means of Expressing Identity in Early Roman Judaea. In: U. Leibner and C. Hezser (editors), *Jewish Art in Its Late Antique Context*. Tübingen, pp. 27-48.

פלדשטיין ואחרים 1993

פלדשטיין, א', קדרון, ג', חנין, נ', קמייסקי, י' ועיטס, ד', 1993. הסקר בדרום מפות רמאלה ואל-בירה ובצפון מפת עין-כרם (דרום גליונות 14-16 ו14-17 וצפון גליון 13-16). בתוך: י' מגן וי' פינקלשטיין (עורכים), סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין. ירושלים, עמ' 133-264.

פפאנר 1983:

Pfanner, M., 1983. *Der Titusbogen*. Mainz am Rhein.

צפריר ואחרים 1994

Tsafrir, Y., Di Segni, L. and Green, J. 1994. *Tabula imperii Romani: Iudaea Palaestina – Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods: Maps and Gazetteer*. Jerusalem.

קיסטר 1998

קיסטר, מ', 1998. עיונים באבות דרבי נתן: נוסח, עריכה ופרשנות. ירושלים.

קלאי 1972

קלאי, ז', 1972. הסקר בארץ בנימין והר-אפרים. בתוך: מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן: סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח. ירושלים, עמ' 153–193.

קלונר וזיסו 2003

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2003. עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני. ירושלים.

קלונר וזלינגר 2007

Kloner, A. and Zelinger, Y., 2007. The Evolution of Tombs from the Iron Age through the Second Temple Period. In: S.W. Crawford, A. Ben-Tor, J.P. Dessel, W.G. Dever, A. Mazar and J. Aviram (editors), *"Up to the Gates of Ekron": Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*. Jerusalem, pp. 209–220.

קליין 1939

קליין, ש', 1939. ארץ יהודה: מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד. תל אביב.

קליין 2011א

קליין, א', 2011. גופנא בתקופה הרומית המאוחרת לאור הממצא האמנותי והאפיגרפי. במעבה ההר 1, עמ' 119–134.

קליין 2011ב

קליין, א', 2011. היבטים בתרבות החומרית של יהודה הכפרית בתקופה הרומית המאוחרת (135–324 לסה"נ). חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

רביב 2018א

רביב, ד', 2018. היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית לאור תוצאות סקר ארכיאולוגי, כרך א: ניתוח הממצא ומסקנות היסטוריות. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

רביב 2018ב

Raviv, D., 2018. A Seven-Branched Menorah Graffito from Kafr Mukhmas. *Strata* 36, pp. 87–99.

רביב 2019

Raviv, D., 2019. Granting of the Toparchies of Ephraim, Ramathaim and Lod to Hasmonean Judea. *Tel Aviv* 46, pp. 267–285.

רביב וסטריפלינג בהכנה

Raviv, D. and Stripling, S., forthcoming. The Hiding Complex at Kh. el-Maqatir, Eastern Bethel Hills. *Near East Archaeological Society Bulletin*.

רחמני 1967

Rahmani, L.Y., 1967. Jason's tomb. *Israel Exploration Journal* 17, pp. 61–100.

רחמני 1980

רחמני, ל"י, 1980. תיאור המנורה על-גבי גלוסקמות. *קדמוניות* 51–52, עמ' 114–117.

רחמני 1994

Rahmani, L.Y., 1994. *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*, Jerusalem.

רייזל 2011

רייזל, ע', 2011. מבוא למדרשים. אלון שבות.

רייך 2014

Reich, R., 2014. A Depiction of a Menorah Found near the Temple Mount and the Shape of Its Base. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 130, pp. 96–101.

רייך ושוקרון 2011

רייך, ר' ושוקרון, א', 2011. חפירות בירושלים מתחת לרחוב המרוצף ובתעלת הניקוז הגדולה ליד קשת רובינסון. *קדמוניות* 142, עמ' 66–73.

שבטאל 2012

שבטאל, י', 2012, טהרה בזמני מצוקה – תופעת מקוואות טהרה במקלטי מצוקים בגליל והדומה לה בארץ בנימין, *במעבה ההר* 2, עמ' 101–118.

מקורות היסטוריים**אבות דרבי נתן**

שכטר, ש"ז (מהדיר), 1887. *מסכת אבות דרבי נתן*, בשתי נוסחאות. וינה.

אבסביוס

Eusebius of Caesarea, 2003. *The Onomasticon*. G.S.P. Freeman-Grenville, R.L. Chapman and J.E. Taylor (translation & editing), Jerusalem.

מלחמת היהודים

יוסף בן מתתיהו, 2009. *תולדות מלחמת היהודים ברומאים*. ל' אולמן, י' שצמן וי' פרייס (עריכה ותרגום), ירושלים.

מקבים א

רפפורט, א' (תרגום), 2004. *ספר מקבים א*. ירושלים.